

DIJALOG S MARXOM U NOVOM IZDANJU

Tomo Vereš, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom. Misao i praksa u djelu Karla Marxa, FTI, Zagreb, 1981.*

Hrvoje Lasić

I.

Poslije nepunih osam godina pojavilo se i drugo izdanje Verešove knjige *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*. Prije nego se osvrnemo na to izdanje, spomenimo ukratko neka zapažanja domaćih i stranih autora povodom prvog izdanja.

Pogled na novu knjigu bacio je među prvima Ivo Martinić u *Glasi Koncila*, smatrajući najvažnijim istaknuti nove spoznaje do kojih je autor došao dugogodišnjim proučavanjem Marxove misli i djela. Te se spoznaje prvenstveno odnose na to da Marx nije poznavao ni nijekao pravoga Boga, da je čovjek bitno budućnosno biće, da nije unaprijed razgovijetno dano što će čovjek biti i da ipak o njegovoj praksi, »ovdje i sada«, ovisi što će doista biti. Ove nove spoznaje od velike su važnosti za uspostavljanje dijaloga između kršćana i marksista (usp. *Glas Koncila*, 23, 1973, 17).

Zagrebački dvotjednik *Oko* također je zapazio prvo izdanje Verešove knjige. U prilogu »Moguće nije uvijek nužno« Dragutin Novaković se osvrće na Verešovu knjigu. U njegovim očima knjiga je po mnogo čemu originalna i nudi jedan novi pristup problemu dijaloga između marksista i kršćana. Drži da autor dobro poznaje Marxovu misao i njezinu poruku i da mu je osnovna nakana bila da istraži postoji li »iskonska suprotnost« marksista i kršćana. Međutim, on ne prihvaća Verešovo mišljenje s obzirom na Marxov prometejski ateizam, koji, po autorovu mišljenju, nema u vidu kršćanskog Boga u njegovim biblijsko-teološkim obrisima i determinacijama, smatrajući da je Marx religiju shvaćao kao jedan od oblika ideološkog otuđenja i misaonih nadgradnja vladajućeg poretka i negirao sve manifestacije boga koje crkva organizira. Gubi iz vida činjenice od kojih autor polazi, tj. da se Marx nije bavio Bogom u metafizičkom smislu, nego idejom kako Bog ili božansko utječe na čovjeka i uvjetuje ljudska povijesna zbivanja. Novaković se slaže s autorom da je dijalog marksista i kršćana u mnogim prijeponim točkama potreban, što ne mora značiti da je i nuždan, pogotovo otkako je religija postala privatna stvar i izgubila svoj društveni značaj (usp. *Oko*, 28. stud. 1973, 17).

Na primjedbe D. Novakovića autor je odgovorio u *Glasi Koncila* osvrtnom »Oko je opet zažmirilo«, pošto mu je uredništvo *Oka* odbilo objaviti odgovor. Autor smatra da su primjedbe D. Novakovića neosnovane, odraz nepoznavanja povijesnih prilika u kojima je Marx živio kao i zanemarivanje tadašnjih povijesnih prilika koje se ne mogu protegnuti na opću crkvu (usp. *GK*, 5, 1974, 19). Da Novaković nije bio zadovoljan autorovim odgovorom najbolje govori njegov ponovni osvrt u *Oku* »Anđeli na vrhu igle«. On je mišljenja da nije moguće govoriti o Bogu izvan humanog društva, držeći da Bog izvan humanog društva izmiče

sociologiji religije i da ga ona ne može verificirati. Iz tih razloga za sociologiju religije može se reći da je »korektiv teologije koji je prisiljava da se odrekne verbalizma i da pokuša govoriti o Bogu drukčije nego do sada«. Smatra ispravnom i nepobitnom Feuerbachovu nauku koja sadržaj Boga svodi na čovjeka, a teologiju na antropologiju jer su obje proizvod ljudskog mišljenja. I na koncu prihvaća autorovo mišljenje s obzirom na nužnost povijesnog dijaloga, ali ostaje pri svojoj tezi da socijalistički ili marksistički humanizam može biti samo jedan »bez ikakvih atributa ispred sebe, bez i iznad teizma i ateizma« (usp. *Oko*, 20. ožujka 1974, 7).

Prvo izdanje Verešove knjige *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* zabilježio je u svojoj bibliografiji i *Vjesnik dakovačke biskupije*. Recenzent ističe pregledan način pisanja i izvrsno izlaganje misli autora, naglasivši da je Vereš ne samo originalni mislilac, nego da se odlikuje i prikazivanjem Marxove originalne misli. To je najočitije u poglavljima u kojima obrađuje Marxovu misao prema religiji, filozofiji i drugim graničnim pitanjima (usp. *Vjesnik dakovačke biskupije*, 12, 1973, 225). Verešovu knjigu ocijenio je vrlo pozitivno također i Š. Pierotti u zagrebačkom *Vjesniku* (usp. *Vjesnik*, 13. rujna 1974.).

Do sličnih zaključaka dolazi i I. Cvitanović, smatrajući važnim istaknuti glavnu ideju Verešove knjige u »suočenju s istinom kao temeljem dijaloga«. Cvitanović drži da Vereš ne ide za tim da marksizam domisli; smatra da njegova knjiga nije primarno »ni polemička ni vrijednosno kritički orijentirana«. Njezina je glavna nakana da »objektivno iznese Marxovu misao o fenomenu religije i religioznosti, da pokaže izvore Marxove misli, da ustanovi njezinu (ne)koherentnost s osnovnim postavkama marksizma i da pokuša naći dotirne točke između izvorne Marxove misli i kršćanstva« (CuS, 1, 1974, 88—90, usp. str. 88). Veliku zaslugu autora vidi u tome što je uspio autentično prikazati njegov odnos prema religiji i pokazati da Marxov ateizam nije metafizička negacija Boga, jer ne počiva na dokazima za Božje nepostojanje, da je za Marxa religija »svojevrсна praksa« a ne mit i iluzija kao što je mislio Feuerbach, da se »Marxov ateizam ne javlja kao projekt ljudskog života i svijeta uperen direktno protiv Boga, već kao ponuda pozitivne mogućnosti ljudskog prebivanja na zemlji i njegova beskonačnog razvitka bez Boga« (usp. str. 179). Po mišljenju I. Cvitanovića autor je postigao veliki uspjeh zato što je išao za tim da Marx autentično progovori, slažući se s njim da bi isto tako trebalo omogućiti kršćanima da i oni progovore u svom pravom svjetlu u dijalogu s marksistima.

Međutim, ima i oni koji drže da autor knjige *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* nije dosegao Marxovu misao, pa čak ni do nje stigao, već ostao na putu prema njoj, u želji da je »teologizira« (usp. *Vjesnik*, 21. i 22. travnja 1974, 12). To je mišljenje I. Salečića, objavljeno u zagrebačkom *Vjesniku*, koje autor, dakako, ne prihvaća. Na Salečićev osvrt »Pokušaj theologiziranja marksizma«, autor je odgovorio u Glasu Koncila pod naslovom »Nerazumijevanje ili dezinformacija«, jer mu to nije omogućilo uredništvo spomenutog tjednika, naglasivši da je »teologiziranje marksizma«, koje mu spocitava I. Salečić, u potpunom raskoraku s bit-

nom nakanom knjige i da se izričito ogradio od svake teološke interpretacije Marxove misli. Isto tako podsjeća recenzenta da u njegovoj knjizi nigdje nije riječ o »doktrinarnoj srodnosti« dvaju svjetonazora, kršćanskog i marksističkog, već da on zastupa mišljenje i dokazuje samo to kako ne postoji protuslovlje između autentičnog marksizma i kršćanstva uza svu njihovu različitost (usp. GK, 12, 1974, 7). Na sve ove polemike oko Verešove knjige osvrnuo se je ukratko u *Glasi Koncila S. Esež*, zamjeravajući uredništvima *Oka* i *Vjesnika* što nisu dopustili autoru da odgovori na njihove primjedbe koje su mu uputili u svojim glasilima (usp. GK, 14, 1974, 2).

Opširan prikaz Verešove knjige dao je također Branko Bošnjak u filozofskom časopisu *Praxis* (usp. 3—5, 1974, 540—545). Za njega je Verešova knjiga primjer koji govori »kako je iz horizonta teologije moguće govoriti o Marxu u cjelini i što je od Marxa u tom odnosu za teologa prihvatljivo« (str. 540). Međutim, nekoliko redaka niže Bošnjak piše da je autor u nekim svojim izvodima do te mjere teologizirao Marxa da se može s pravom pomisliti kako je marksizam do sada bio vrlo jednostrano shvaćen, pogotovo što se tiče kršćansko-teološke tematike. Svoje zaključke Bošnjak temelji na Marxovu opisivanju prometejskog ateizma kod starih Grka, koje Vereš ističe na 18. i 19. stranici svoje knjige. Takav način pisanja o Marxu Bošnjak smatra neprihvatljivim ponajprije sa stajališta kritičkog mišljenja. Rješenje koje nudi Vereš, kušajući pokazati kako Marx nije negirao Boga kršćanske objave niti na njega mislio, shvaćajući Boga kao ljudsku iluziju, Bošnjak ne prihvaća, ističući kako je Marxov stav jasan kad je riječ o Bogu: »Bog, bez obzira, da li kršćanske objave ili u kojem drugom svom obliku vjerovanja, jest ljudska iluzija i ništa više« (str. 543). Autorovu tvrdnju da nema apsolutnog protuslovlja između marksističkog ateizma i kršćanskog teizma, jer se ne radi o istom Bogu, Bošnjak drži neosnovanom.

Na ove primjedbe Branka Bošnjaka, autor je odgovorio u časopisu *Obnovljeni Život* (usp. br. 3, 1975, 295—98), ponovivši svoje stajalište da se Marxova kritika religije odnosi i na kršćanskog Boga, ali ne u njegovim biblijsko-teološkim obrisima i determinacijama, nego u njihovim društveno povijesnim vezama. Ova je teza po njegovu mišljenju od presudne važnosti za dijalog između marksista i kršćana (str. 297).

U *Svescima* piše Marko Oršolić da je Vereš sastavio preglednu studiju o Marxu i njegovu djelu i da njegova knjiga predstavlja na našem jezičnom, geopolitičkom i kulturnom prostoru najpregledniju i najsvestraniju solidnu studiju o Marxu (usp. br. 25—26, 1975, 92). *Večernje Novosti* iz Beograda prepustile su peru Milana Mitića da napiše nekoliko redaka o prvom izdanju Verešove knjige *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*. Sam osvrt u *Večernjim novostima* »I dogma bi htela ruku nauke« dovoljno govori kako recenzent ocjenjuje knjigu. Po mišljenju M. Mitića Verešova je knjiga iznenađenje, izaziva nedoumicu svojim sadržajem, pokazuje da Katolička Crkva mijenja svoje stajalište prema marksizmu i da iz faze ignoriranja marksizma kao životne filozofije zakoračuje u period »partnerstva« tražeći dijalog. Prema mišljenju E. Čimića, na koje se M. Mitić poziva, autor »hrišćansku poruku interpre-

tira na način koji je ne udaljava već približava marksizmu, u tom slučaju ovdje se radi o »marksizaciji hrišćanstva«, a ne o »teologizaciji marksizma« (usp. *Večernje novosti*, Beograd, 15. travnja 1975, str. 9). U razgovoru Mirka Zurovca i Radojice Tautovića o marksizmu i estetici Tautović se osvrće na poglavlje u knjizi koje govori o Marxovu pristupu umjetnosti kao jednom od oblika otuđenja čovjeka. Ovakvu interpretaciju Marxove misli o umjetnosti Tautović smatra promašenom i zbog toga povodom za polemički osvrt na Verešovu knjigu (usp. *Gledišta*, 7—8, 1979, 60).

Strana javnost također je reagirala i registrirala knjigu Tome Vereša. Na nju se je osvrnuo Bernhard Welte, profesor filozofije religije na sveučilištu u Freiburgu i. Br.; vrlo poznat pisac. U međunarodnom časopisu *Internationale Dialog Zeitschrift*, Welte se ukratko osvrće na Verešovu knjigu na temelju sažetka koji je autor donio na njemačkom jeziku na kraju svoje knjige (*Internationale Dialog Zeitschrift*, 4, 1973, 383—384). Welte smatra vrlo važnim i značajnim glavne nakane Verešove knjige: ukazivanje na osnovnu ideju Marxove misli s obzirom na ozbiljenje filozofije; na jedinstvo misli i zbilje u kojem bi misao postala zbiljom, a filozofija potpuno nestala; na Marxovo polazište da sve što nije stvarno otuđenje čovjeka; na čovjekov posjednički stav, jer sve što čovjek ima otuđuje ga; na svijest da je čovjeku u interesu »biti« a ne »imati« itd. Po mišljenju Weltea, Verešov pristup dijalogu uvelike doprinosi istraživanju novih načina i mogućnosti za postizanje pravog dijaloga na svim područjima, posebno na filozofsko-teološkoj razini.

II.

Prije nego reknemo nekoliko riječi o drugom izdanju Verešova *Filozofsko-teološkog dijaloga s Marxom*, spomenimo odmah na početku da je autor, osim potpuno dotjeranih poglavlja o Marxovu životu, o dijalogu i posve novoj temi »moralno otuđenje« (str. 156—165), preuredio i slijedeća poglavlja: Marxove ispovijesti (str. 71—72), o procesu stvaranja viška vrijednosti prema Proudhonu (str. 91—92), o proleterima (str. 100—101), o privatnom vlasništvu (str. 114—115), o klasnoj borbi (str. 116), o religioznom otuđenju (str. 121—124), o obrani društvene nauke kršćana (str. 138—140), o Marxovu dualizmu (str. 174—176), o revoluciji (str. 182—183 i 185), o komunizmu (str. 190), generatio aequivoca (str. 202—203), o jedinstvu bitka i misli (str. 209—210).

Iznijeti objektivno misao nekog autora moguće je uz dobro poznavanje njegovih djela, premda je uvijek težak i mukotrpan posao uočiti dominantnu misao, pogotovo ako se provlači kroz mnogobrojne spise i studije. Posao za koji se odlučio autor knjige *Dijalog s Marxom* s filozofsko-teološkog aspekta nije nimalo lak, jer se radi o otkrivanju Marxove originalne misli u njegovim brojnim djelima. Po svemu sudeći autor je uspio dobro obaviti svoj posao, jer je najprije pošao od izvornih Marxovih djela, kritički pristupio analizi tekstova da bi na koncu mogao uvidjeti i pokazati u kojoj je mjeri Marx bio originalan mislilac, a u kojoj se je dao voditi mislima drugih autora. Verešova knjiga dovoljno govori kako je neophodno kritički proučiti izvore i čuvati se površnih zaključivanja. Objektivna kritika polazi od dokazanih i utemeljenih či-

njenica i vodi računa o cjelini. Čini se da je Vereš imao to u vidu prikazujući Marxovu misao u njegovim djelima, stvarajući koji put možda presmione zaključke s obzirom na Marxovu kritiku religije.

U predgovoru prvom izdanju autor kaže da sam naslov knjige poblize označuje i određuje njezinu nakanu. Upozorava da je dijalog razgovor dvojice ili više njih u kojem svatko ima mogućnost reći tko je, što je i što namjerava učiniti. A pod filozofsko-teološkim dijalogom podrazumijeva takav misaoni susret i razgovor u kojem sugovornici daju posljednju riječ filozofiji i teologiji. To su dvije transcendentale sveobuhvatne znanosti koje tematski postavljaju problem svih bića u cjelini i bitka tražeći čovjekov položaj i konačni smisao u njemu. S tom razlikom što se filozofija isključivo oslanja na snage ljudskog uma i razuma, a teologija uz to još uključuje u svoje tumačenje određenu povijesnu Objavu beskonačnog stvaralačkog Božjeg uma. Zato je filozofija oduvijek na neki način »teologizirala«, tj. Bog i božansko uvijek su bili predmet filozofijskog govora i razmišljanja, a teologija je opet sa svoje strane na svojstven način »filozofirala«, tj. služila se filozofijom da što bolje domisli na ljudski način Boga i božansko.

To su osnovni pojmovi kojima autor operira u svojoj radnji. Vrlo je zanimljiv pristup autora ovim transcendentanim i sveobuhvatnim znanostima, kao i način na koji povezuje ove dvije znanosti čija su polazišta različita. Jasnu granicu između ovih znanosti teško je zapaziti, jer im se područja isprepliću. Po svemu sudeći autoru nije nepoznata ova problematika, zato on termin »teologija« upotrebljava u smislu ljudskog govora o Bogu koji se temelji na Objavi beskonačnog stvaralačkog Božjeg uma. Valja napomenuti da autor ne raspravlja u svojoj knjizi o živoj Božjoj riječi niti o mogućnosti čovjeka da stupi s njim u dijalog. Njemu je glavna nakana da osvijetli Marxov pokušaj ozbiljenja filozofije i nadilaženje rascjepa između nemoćne misli i besmislene zbilje. On ne ide prvenstveno za tim da ustanovi što je Marx autentično mislio, odnosno što nije mislio, već više kuša domisliti Marxovu misao u sklopu suvremenog dijaloškog zbivanja u svijetu, otkriti u njoj neke dijaloške elemente i dovesti ih u vezu s kršćanskom porukom. Glavni mu je cilj bio otkriti dodirne točke zajedničke marksizmu i kršćanstvu, tj. upozoriti na Marxovo shvaćanje kršćanstva, ali bez uspoređivanja određenih Marxovih ili marksističkih teza i stavova s određenim kršćanskim dogmama i stavovima.

Već na prvim stranicama svoga djela autor želi zaokupiti čitaoca povijesnim značenjem Marxove misli. Po njegovu mišljenju, ona predstavlja odlučnu prekretnicu u novovjekovnoj povijesti. Drži da je »zadnji čin filozofije Zapada, koja prestaje biti puko mišljenje i prelazi u zbilju«, nastavljajući misiju cjelokupne prethodne filozofije Zapada od Heraklita do Hegela. Ne samo to, ona pretvara puku promatračku filozofijsku misao prošlosti u stvaralačku snagu budućnosti i želi je ostvariti u praktično-proizvodnoj ljudskoj djelatnosti. Ona je do te mjere snažna i značajna da u posljednjih šezdeset godina znatno mijenja povijesno lice zemlje; štoviše, jedan je od glavnih pokretača prijelomnog zbivanja u suvremenom svijetu i izvor nade u istinsku slobodnu ljudsku budućnost. Autor je svjestan svojih izričaja o veličini Marxove misli,

zato se unaprijed ograđuje ako mu to ne uspije u svojoj radnji i pokazati. On će na koncu konstatirati da su — koliko god je Marxova misao značajna — isto tako zastrte problematičnošću njezina bit, njezina osnova na kojoj počiva kao i njezina nedomišljena i nedorečena nakana. Također će morati priznati da je vrlo teško uočiti dominantnu temu i jedinstvenu nit Marxove misli (usp. 15—16).

Novost u Marxovoj misli autor otkriva u njegovu pristupu filozofiji. Marx smatra neophodnim prići »odjelovljenju filozofije«, pretvaranju filozofijskog duha u praktičnu energiju, jednom riječju, pretvaranju filozofije u zbilju (str. 17). Praksa je jedini način i mogućnost da se nadiđe filozofija kao filozofija, ona je u stvari bit čovjeka i u osnovi je svih posebnih ljudskih djelatnosti. U središtu Marxove misli nalazi se čovjek kao biće prakse, »biće koje osmišljava i proizvodi sva bića (dakle i samog sebe) u bitku«. Čovjek »nije stvoritelj nečega iz ničega (creator), već proizvođač nečega iz prirode kroz povijest (producer)« (str. 18). Najprimjernije ime za Marxovu misao autor vidi u izrazu »ontološki materijalizam — humanizam«. Na neki način radi se o rješavanju ontologijske problematike filozofije u perspektivi čovjeka kao proizvođača bića iz prirode u povijesni svijet.

Autor dolazi do uvjerenja da osnovno pitanje »što je biće« Marx nastoji riješiti praksom kroz povijest (str. 18, 206). Njegova se misao ne ograničava na antropološki problem niti istražuje narav čovjeka. Cijelo njegovo djelo svodi se na borbu za ekonomsko, društveno i političko oslobođenje čovjeka, za izvorno ljudsko bivstvovanje, za čovjekovo »biti« a ne »imati«. Marx ne govori o biću kao biću (de ente in quantum ens) neovisno o čovjekovoj »otkrivačko-proizvođačkoj praksi«; njega ne zanima »teorijsko znanje o iskonskim počelima i uzorcima« kao Platona, Aristotela, Hegela i druge, on svu tu problematiku kao i teološku tematiku filozofije svodi na njihovu »ontologijsko-humanističku osnovu«, te na taj način kuša ontologijsku problematiku filozofije riješiti u perspektivi čovjeka kao proizvođača bića iz prirode u povijesni svijet (str. 19—20).

Svođenjem teološke tematike na »ontologijsko-humanističku osnovu«, Marx postavlja ljudsku svijest iznad svih »božanstava«, ona je za njega »vrhovno božanstvo« koje s povlaštenog ontologijskog položaja svrgava »sve bogove i na nebu i na zemlji« (str. 20). Uza sve to autor je sklon mišljenju da Marxov prometejski ateizam nema u vidu kršćanskog Boga kao takvog, u njegovim biblijsko-teološkim obrisima i odrednicama, da on o takvom Bogu nije vodio računa, iako je očito da on ne razlikuje pojmove Bog i božansko, Boga ili bogove prirodnih religija od Boga objavljenih povijesnih religija, jer je to u njegovim očima jedan te isti sadržaj, naime čovjekova bit preobražena u savršeno biće onkraj ovog svijeta. Autor je svjestan da takvo Marxovo poimanje »božanskoga« i »religioznoga« obuhvaća ne samo kršćanskog Boga i bogove drugih religija nego i »apsolutizirane činjenice« kao što su država u političkom životu, te fetišizam robe i novca u ekonomskom životu (usp. str. 20—21, 207—208). Budući da Marx zabacuje sve bogove i božanstva zbog otuđivanja čovjeka i uzimanja njegova mjesta, teško je vjerovati da bi izuzeo kršćanskog Boga između bogova i božanstava drugih religija.

Istina, odbaciti nije isto što i nijekati. Odbaciti znači u prvom redu ne prihvatiti bez obzira o komu ili o čemu se radi i koliko se poznaje. Pitanje je da li bi Marx priznao kršćanskog Boga kad bi ga upoznao; međutim, činjenica je da je Marx u načelu odbacio sve bogove i božanstva, pa prema tome i kršćanskog Boga. U načelu njegov je odnos prema religiji negativan.

Marxovo nepoznavanje pravog kršćanskog Boga ili njegovo krivo poimanje za autora je već neki razlog za uspostavljanje dijaloga između kršćana i marksista. Jedan od brojnih razloga jest i to što je Marx želio uzdići čovjeka na stupanj »božanstva«, što znači da »božanstvo« može biti rezultat ljudske težnje prema beskonačnosti (str. 21, 125—127, 210). Autor je bio svjestan složenosti Marxove misli s obzirom na religiju. Ona je odraz vremena u kojem se Marx zatekao. O tome govore i bibliografski podaci o Marxu koje autor donosi u prvom poglavlju svoje knjige. Osim osnovnih podataka kao što su Marxovo židovsko podrijetlo, okolnosti pod kojima je njegov otac prešao na protestantizam, da bi mogao vršiti odvjetničku službu u Trieru i na taj način omogućiti djeci da budu ravnopravni članovi društva, nije na odmet znati i to da je Karl Marx bio kršten 26. kolovoza 1824.

Složenost Marxova stava prema religiji proizlazi, po mišljenju autora, iz njegova poimanja biti religije, koja počiva na shvaćanju čovjeka kao »pojedinačnog, ograničenog i u isti mah generičkog, neograničenog bića« (str. 132). Naime, čovjekova otvorenost prema svemu i njegova težnja da postane sve uzrok su njegova religijskog otuđenja, koje nije samo opsjena i mit, kako su to naučavali Strauss, Bauer i Feuerbach, već svojevrsna ljudska praksa. U stvari, nečovječna zbilja je glavni uzrok religije, ona je u biti jednim dijelom »izraz stvarne bijede«, a jednim dijelom »prosvjed protiv stvarne bijede«, »uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh bezdušnih prilika«, »opijum naroda«. Jedini način da se otkloni ljudska potreba za religijom, po mišljenju Marxa, jest promjena otuđene ljudske zbilje jer je ona u stvari osnovni izvor religioznosti (str. 142—143, 150). Otuda i osnovno Marxovo polazište da otuđena svijest odgovara otuđenju proizvodnje (prakse) kao bitne ljudske djelatnosti. Zato Marx dobro razlikuje djelatvornu ljudsku svijest — koja oblikuje praktičnu djelatnost, potiče i usmjeruje društveno ekonomsko stvaralaštvo — od ideologijske samostalnosti svijesti koja je odijeljena od prakse, a to znači da je postala odijeljena i otuđena ljudska svijest. Ona najviše dolazi do izražaja u moralu, religiji, metafizici i umjetnosti. Marx je držao da sve ove ideologije izvrću izvorni odnos između zbiljnosti i svijesti, zato je nastojao kritički analizirati religijsko, filozofsko, ćudoredno i umjetničko otuđenje kako bi mogao pokazati ukorijenjenost otuđene svijesti u otuđenoj praksi.

Zajedničko tlo za dijalog između kršćana i marksista autor vidi, usprkos nekim temeljnim razlikama, u skrivenoj budućnosti čovjeka. I jedni i drugi moraju poći od činjenice da je čovjek u biti biće budućnosti, da nije unaprijed dano što će čovjek biti, da o njegovoj praksi »ovdje i sada« ovisi što će doista biti (str. 223). Analizirajući prilike u kojima je

Marx živio, autor u dovoljnoj mjeri osvjetljuje njegov neuspjeh u organiziranju radničkog pokreta i proleterijata kao djelatne snage u Evropi, kao i neuspjeh u otklanjanju otuđenja čovjeka u ljudskom društvu, i opravdanost Marxove izjave o svom vlastitom životu: »Beskoristan, besadržajan, uz to skup životni tijek« (str. 70).

Na kraju recimo i to da Verešova knjiga, prva u nas, pokušava pregledno i nepristrano iznijeti autentičnu Marxovu misao u njezinu pravom svjetlu s filozofsko-teološkog gledišta. S pravom je očekivati da će ona pridonijeti boljem razumijevanju osnovne Marxove misli i nakane. Zaključci do kojih je autor došao u svojoj radnji upućuju na još temeljitije proučavanje Marxove misli i djela. Spomenimo samo neke od njih: po mišljenju autora, polazište marksističko-kršćanskog dijaloga treba tražiti prvenstveno u »ozbiljenju filozofije«, jer su u njoj izraženi potencijalni dijaloški elementi kao što su napor oko oslobađanja čovjeka od posjedničkog držanja spram svijeta, pokušaj razobličavanja i uklanjanja bogatstva kao »vrhovnog božanstva« novovjekovnog svijeta, zahtjev za sprovođenjem istine u djelo, traženje smisla života u »biti« a ne u »imati«, izgrađivanje zajedničke budućnosti čovječanstva itd. Autor je upozorio i na problematičnost Marxova projekta za »ozbiljenje filozofije«: na nemogućnost posvemašnje redukcije filozofije na praksu, na raskorak između misli i prakse, između nakane i izvedbe, na činjenicu da je čovjek kadar staviti sve u pitanje, sve što je mišljeno i sve što je »uzbiljeno«, na nužnost rješavanja čovjekovih pitanja na ontologijskoj a ne na ontičkoj razini, na nemogućnost da se dadne kategorični odgovor na pitanje bitka.

Bez sumnje, Verešova je knjiga velik doprinos da bolje upoznamo originalnu Marxovu misao. Moći mijenjati svijet pretpostavlja njegovo dobro poznavanje. Marxova nakana da promijeni svijet, da oslobodi čovjeka od svega što ga otuđuje, ostala je neostvarena upravo zato što nije dovoljno poznavao čovjeka i svijet u cjelini. U znanstvenom i kulturnom pogledu knjiga Tome Vereša od velike je važnosti i značenja za našu sredinu. Ona je omogućila kršćanima da ne trpe od kompleksa inferiornosti u nas. Dakako, ona nije nenadmašiva, u njoj ima ponekih prilikama uvjetovanih nedorečenosti koje će autor sigurno ukloniti dođe li do trećeg izdanja. Također će valjati ukloniti neke nedostatke u *Stvarnom kazalu* knjige. Navedimo samo dva primjera. Za pojam »proleter« to kazalo upućuje na stranicu 183, a važnije su str. 100 i 101, gdje autor tumači povijest i sadržaj tog pojma; za pojam »religija« upućuje na stranice 20, 110 i 227, umjesto na 121, 128 i 132, gdje autor izričito govori o složenosti Marxova stava spram religije, o državi i religiji, o biti religije itd. Također valja upozoriti na neke oveće tiskarske pogreške koje je naveo M. Belić u svom prikazu u *Maruliću* (br. 5, 1981, 512—518). Ovdje upozoravamo na još jedan teži tiskarski propust koji se nalazi na str. 200, r. 3 odzgo. Naime, poslije riječi: »ne samo da« treba dodati: »pretekne sadašnjost anticipirajući u njoj budućnost, nego ga« potiče (ostalo kako slijedi). No usprkos ovim i drugim manjim nedostacima valja čestitati autoru i izdavaču ove vrijedne studije.